

Drugs en drugshandel in Nederland en België

itation and similar papers at core.ac.uk

broug

pr

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

Bolletjesslikkers, blowverboden, hennepkwekerijen, XTC-laboratoria en medische verstrekking van heroïne, wie had in 1984 kunnen bevroeden dat deze termen heel normaal zouden zijn in het drugsdiscours anno 2006? Het is alweer meer dan twintig jaar geleden dat het *Tijdschrift voor Criminologie* een themanummer uitbracht over drugs (Cohen e.a., 1984), met als titel *Heroïne. Criminaliteit en sociale reacties*.

Achteraf blijkt 1984 de piekperiode van heroïne te zijn geweest. Alleen al in Amsterdam waren er in dat jaar naar schatting bijna 10.000 heroïneverslaafden en overleden er 73 aan een overdosis (Buning, 1990). De stad werd overspoeld door 'heroïnetoeristen', met name uit Duitsland; met ruim dertig Duitse sterfgevallen overleden er in 1984 evenveel Duitse verslaafden in Amsterdam als in Berlijn (Korf, 1987). Tegenwoordig heeft Amsterdam nog geen 4.000 verslaafden en sterven er rond de 20 per jaar na overdosering (Van Brussel & Buster, 2005). Sinds 1984 is er veel veranderd. Hoog tijd dus om de aandacht te richten op drugs die in de tussenliggende jaren op de markt zijn verschenen, zoals ecstasy, of waarvan het gebruik sterk is toegenomen, zoals cannabis. In het vorige themanummer stond de gebruiker, oftewel de vraagzijde van de drugsmarkt centraal. Een goede reden om ditmaal meer aandacht te besteden aan de aanbodzijde. Hoewel indertijd ook gekeken werd naar andere landen, was dat vooral vanuit Nederlands perspectief. Ditmaal belichten we, als *Nederlandstalig* tijdschrift, ook de situatie in België.

In het themanummer van 1984 analyseerde Hulsman het Nederlandse drugsbeleid als sterk door het heroïnebeleid gekleurd. Van Dijk ging in op de ervaringen met de medische verstrekking van heroïne in het Verenigd Koninkrijk en besprak de relevantie daarvan voor Nederland. Cohen zag als belangrijke voorwaarde voor het welslagen van gereguleerde verstrekking het vergroten van de acceptatie van heroïnegebruik onder de bevolking. Haverkamp ging in op de toen sterk in de belangstelling staande stadia in de carrière van heroïnegebruikers en op de vorming van de heroïnescene. Op een bijna karikaturale wijze benoemde hij typologieën van heroïnegebruikers, zoals chequevervalsers of heroïneclouchards. Kaplan oversteeg de fixatie op heroïnegebruik. Hij vergeleek de Nederlandse benadering van drugs, waaronder cannabis, met die van landen als de VS, Zweden en Duitsland, en bekritiseerde de 'fundamentalistische' opstelling in internationale verdragen. Silvis waarschuwde voor de ongewenste gevolgen van de intensivering van de strafrechtelijke drugsbestrijding. Het absolute hoogtepunt vormde de bijdrage van Leuw over de Amsterdamse drugshulpverlening. Hij schetste een uniek tijdsbeeld van de onbeholpen en chaotische wijze waarop bestuurders en goedwillende burgers probeerden een antwoord te vinden op de plotse opkomst van aan heroïne verslaafde jongeren.

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

Heroïneverslaafden waren indertijd overwegend jongeren en jongvolwassenen, nu zijn het vaak veertigers en vijftigers (Van Brussel & Buster, 2005). Tegenover een subcultuur van cannabisgebruikers, eind jaren zestig, is cannabisgebruik nu zo wijd verspreid dat er gesproken wordt van normalisering. Dit tekent ook de theo-

Normalisering en normaliseringsbeleid

De term normalisering wordt in het debat over drugs door verschillende auteurs op verschillende manieren gebruikt. Enerzijds is er de (normatieve) definitie van de rijksoverheid in de jaren tachtig als 'een proces van gecontroleerde integratie van het drugsfenomeen in de samenleving' (Engelsman, 1992). In dit geval gaat het dus om in het beleid nagestreefde doelen. Deze hebben betrekking op de houding in de samenleving ten aanzien van drugsgebruikers; indertijd ging het vooral om de acceptatie en maatschappelijke integratie van heroïneverslaafden. Dit betekent bijvoorbeeld dat in Amsterdam bewust gestimuleerd is dat heroïneverslaafden onder bepaalde voorwaarden methadon verstrekt krijgen van hun huisarts. Daarnaast werd, als het ware als tegenprestatie, van verslaafden verwacht dat zij geen overlast zouden veroorzaken.

Anderzijds wordt in het sociaal-wetenschappelijke discours met het concept normalisering een kwalitatieve duiding gegeven aan (de betekenis van) drugsgebruik, vooral met betrekking tot cannabis. De Britse socioloog Parker geldt internationaal als grondlegger van het concept (Parker e.a., 1998). In kwantitatieve zin spreekt voor normalisatie van cannabisgebruik dat het tegenwoordig wijdverspreid is, weliswaar niet onder de totale bevolking, maar wel binnen grote groepen van vooral jonge mensen. Als zij zelf nog nooit geblowd hebben, kennen ze vaak wel leeftijdsgenoten die gebruiken. Cannabis is simpelweg aanwezig in de leefwereld van jonge mensen. In kwalitatieve zin telt vooral dat cannabisgebruik grotendeels ontdaan is van subculturele en ideologische connotaties. Gebruikers vormen in meerderheid niet een groep maatschappelijk gederangeerden, maar gaan naar school, studeren en/of hebben een baan. Cannabisgebruik, maar evenzeer het gebruik van bijvoorbeeld XTC in het moderne uitgaansleven, heeft tegenwoordig veel minder de functie van sociale distinctie en is slechts één van de manieren om de eigen identiteit gestalte te geven, samen met muziekvoorkeur, kleding en dergelijke (zie ook: Duff, 2003).

Aanhangers van de normaliseringsthese verzetten zich tegen critici die stellen dat er geen sprake kan zijn van normalisering zolang de meerderheid van de bevolking of van de jongeren en jongvolwassenen geen cannabis gebruikt, respectievelijk nog nooit gedaan heeft (Shiner & Newburn, 1997; South, 1998). Of bijvoorbeeld door te stellen dat 70 procent van de Nederlandse gemeenten geen coffeeshops wenst (Van de Bunt, 2006) – overigens zijn het feitelijk vooral de kleine gemeenten die geen coffeeshops toestaan (Bieleman e.a., 2005).

Normalisering lijkt zich grotendeels als een spontaan en relatief autonoom proces te voltrekken, zonder duidelijke relatie met het (officiële) beleid van een land. Normaliseringsbeleid is dus voorwaarde noch garantie voor het *sociale proces* van normalisering.

retische heroriëntatie. Werd eertijds vooral heroïneverslaving verklaard vanuit subculturele theorieën en geduid in termen van labelling en secundaire deviantie, bij het meeste hedendaagse drugsgebruik is veel minder sprake van sociaal-economisch achtergestelde groepen. XTC-gebruikers gelden niet als slachtoffer van maatschappelijke omstandigheden, stigmatisering en marginalisering, maar worden 'rationele consumenten' genoemd (Van der Stel).¹

Drugs en drugsgebruikers

Van de steeds verder uitdijende lijst verboden drugs wordt feitelijk slechts een klein deel daadwerkelijk gebruikt. *Cannabis* (hasjesj en marihuana) was en is de meest geconsumeerde illegale drug. Volgens de laatste beschikbare cijfers (uit 2001) had 17 procent van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder ooit wel eens cannabis gebruikt; 3 procent deed dat in de laatste maand en behoorde daarmee tot de actuele gebruikers (Abraham e.a., 2002). Belgische cijfers over hetzelfde jaar zijn niet precies vergelijkbaar, want deze gaan over de leeftijdsgroep 15-64 jaar. Zij indiceren een wat lager aandeel 'heeft ooit gebruikt' (11 procent), maar het actuele gebruik (3 procent) is vergelijkbaar met Nederland (Gisle e.a., 2002). Voor Nederland spreekt Korf (2006) van een inhaalrace van het platteland, waarbij jongeren in kleine gemeenten tegenwoordig nauwelijks nog minder blowen dan die in de grote steden. Mogelijk is deze trend in België wat later ingezet. In 2003 deden Belgische scholieren van 15-16 jaar niet onder voor hun leeftijdsgenoten in Nederland. Op deze leeftijd had een derde van de Belgische en ruim een kwart van de Nederlandse scholieren wel eens geblowd; ook het actuele gebruik lag iets hoger in België (tabel 1).

Tabel 1: Drugsgebruik onder scholieren van 15-16 jaar in Nederland en België (2003)

	Nederland		België	
	Ooit	Laatste maand	Ooit	Laatste maand
Cannabis	28%	13%	32%	17%
XTC	5%	2%	4%	1%
Cocaïne	3%	1%	3%	1%
Amfetamine	3%	1%	2%	1%

Bron: Monshouwer e.a. (2004); Sleiman (2004)

De tweede categorie illegale drugs bestaat uit *stimulantia* (cocaïne, XTC en amfetamine). Zij hebben een oppeppende werking en zijn inmiddels vooral bekend als 'uitgaansdrugs'. Cocaïne is de oudste in dit rijtje. Het is een 'natuurlijke' drug, gemaakt van de cocaplant. Op deze drug gaan we in de volgende paragraaf afzonderlijk in. XTC is de populaire benaming voor een synthetische drug (MDMA) die voornamelijk verkrijgbaar is als tablet, maar ook wel als poeder of vloeistof. Naast

1 **Vet** gedrukte verwijzingen verwijzen naar andere artikelen in dit themanummer.

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

de stimulerende werking heeft het middel contactbevorderende (entactogene) eigenschappen. De explosieve groei, eind jaren tachtig en begin jaren negentig, hing sterk samen met de populariteit van housemuziek en de daaraan gelieerde partycultuur. Amfetamine (speed) is een poeder (soms een tablet) dat zowel gesnoven wordt als geslikt. De drug kan ook gespoten worden, maar dit komt weinig voor. Anders dan in bijvoorbeeld Zweden is amfetamine in Nederland en België nooit echt een 'junkiedrug' geweest. Van deze drie drugs is amfetamine het goedkoopst (meestal 5-15 euro per gram), gevolgd door XTC (3-5 euro per pil van gemiddeld ca. 1/10 gram) en cocaïne het duurst (40-50 euro per gram). Zowel in België als in Nederland worden deze drugs slechts door een paar procent van de 15-16-jarige scholieren gebruikt.

De derde categorie bestaat uit *psychedelica*, de echte bewustzijnsveranderende middelen. Deze middelen zijn vrijwel allemaal illegaal (met uitzondering van paddo's voor Nederland; de werkzame stof psilocibine is hier, net als in België, wel verboden). Van de psychedelica wordt LSD in de lage landen het langst gebruikt. Van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder heeft slechts 1.0 procent hier ervaring mee en vrijwel niemand heeft de laatste maand LSD gebruikt. Paddo's scoren met 2.6 procent 'heeft ooit gebruikt' wat hoger, maar bij slechts 0.1 procent was dat in de laatste maand (Abraham e.a., 2002). Dit is ook het kenmerkende patroon bij psychedelica; er wordt weinig mee geëxperimenteerd en degenen die het wel doen, beperken hun gebruik meestal tot een of een paar keer. Slechts een kleine groep 'psychonauten' is in het gebruik van dit soort drugs geïnteresseerd (Nabben e.a., 2005b).

De vierde categorie omvat *narcosemiddelen*, met opiaten als bekendste variant. Afgezien van codeïne en morfine (beide op recept) gaat het hierbij vooral om heroïne. Het aantal heroïne- en/of cocaïneverslaafden wordt voor Nederland geschat op 32.000 (NDM, 2006). Voor België dateert de laatste schatting uit 1995, met ongeveer 20.000 'problematische gebruikers', waarbij dit gelijkgesteld wordt aan intraveneus drugsgebruik (Sartor e.a., 2001). Deze schattingen komen voor beide landen neer op 2 per 1.000 inwoners. Ongeveer 10 procent van de heroïneverslaafden in Nederland spuit de drug, de meeste anderen roken (NDM, 2006); voor België zijn hieromtrent geen cijfers bekend.

Gebruik van narcosemiddelen komt ook wel voor in uitgaanscircuits. Het algemene patroon hierbij lijkt dat van kortdurende hypes, zoals lachgas aan het eind van de jaren tachtig en GHB rond de millenniumwisseling (Korf e.a., 2004). Veelal beperkt het gebruik van dergelijke middelen zich tot kleine, subcultureel georiënteerde 'scenes' van bijvoorbeeld de eerdergenoemde psychonauten, zoals in het geval van ketamine (Nabben & Korf, 2000). Over het gebruik van deze drugs is in België geen systematische informatie beschikbaar.

Volgens Nederlandse cijfers is de gemiddelde leeftijd bij het eerste cannabisgebruik 20 jaar (Abraham e.a., 2002). Met ruim 40 procent is het ooit-gebruik het hoogst bij de 20-24 jarigen (dit lagere percentage bij oudere groepen geeft aan dat van de huidige jonge generatie een groter deel wel eens gebloed heeft). Dat is ook de leeftijd met het hoogste actuele gebruik, namelijk ongeveer 10 procent, zowel in België als in Nederland.

Met harddrugs wordt iets later begonnen. De Nederlandse cijfers zijn: gemiddeld 21 jaar voor amfetamine, 22 voor XTC en 23 voor cocaïne (Abraham e.a., 2002). België beschikt niet over zulke nationale gegevens; in een studie onder ervaren cocaïnegebruikers in Antwerpen was de gemiddelde leeftijd bij het eerste gebruik 20 jaar (Decorte, 2000). De piek in het ooit- en actuele gebruik van XTC, cocaïne en amfetamine ligt in Nederland eveneens bij 20-24 jarigen. De cijfers voor ooit-gebruik binnen deze leeftijdsgroep zijn 13.6, 8.6 en 9.5 procent, voor actueel gebruik 2.5, 1.9 en 0.9 procent. Voor bezoekers van trendsettende clubs (discotheken) in Amsterdam (gemiddeld 27 jaar) liggen de cijfers veel hoger (tabel 2).

Tabel 2: Meest gebruikte illegale drugs in Nederland

	Cannabis		Cocaïne		XTC		Amfetamine	
	Ooit	Laatste maand	Ooit	Laatste maand	Ooit	Laatste maand	Ooit	Laatste maand
Scholieren 12-18 jaar (2003)	18.7%	8.6%	2.2%	0.8%	2.9%	1.2%	2.2%	0.8%
Algemene bevolking 12+ jaar (2001)	17.0%	3.0%	2.9%	0.4%	2.9%	0.5%	2.6%	0.2%
Trendy uitgaanders Amsterdam (2003)	82.2%	39.2%	39.4%	13.7%	52.7%	19.4%	33.7%	6.7%

Bronnen: Monshouwer (2003), Abraham e.a. (2002), Korf e.a. (2004)

De atypische rol van cocaïne

Cannabis, XTC, cocaïne en amfetamine zijn middelen die ook in België bovengemiddeld hoog scoren onder uitgaanders (Van Havere e.a., 2004). Ook groepen deviante jongeren, zoals spijbelaars, school drop-outs, zwerfjongeren en jonge gedetineerden, gebruiken deze drugs veel meer dan hun leeftijdsgenoten (NDM, 2005; Sleiman, 2004). Er is echter één harddrug die grote populariteit heeft zowel onder trendsettende, maatschappelijk succesvolle uitgaanders als onder gemarginaliseerde (heroïne)verslaafden: cocaïne.

Om aan te geven dat er twee, grotendeels gescheiden detailhandels- en gebruikerscircuits bestaan, spreken Nabben en Korf (1999) van divergerende subculturen. Cocaïne is een wit poeder, een zout dat in water oplosbaar is. Het wordt meestal gesnoven en door verslaafden ook wel gespoten (zij het steeds minder). Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was het eerst vooral een uitgaansdrug, snel daarna gingen ook heroïneverslaafden de drug gebruiken. Onder uitgaanders beleeft cocaïne sinds eind jaren negentig een revival en bij trendsetters op de drugmarkt heeft het middel intussen XTC van de eerste plaats verdrongen (Nabben e.a., 2005b). Cocaïne is er ook in basische vorm en is dan niet oplosbaar in water. Daarom wordt het niet gesnoven of geïnjecteerd, maar gerookt ('basen'). Aanvankelijk maakten gebruikers (vooral heroïneverslaafden) van poeder zelf 'base coke', tegenwoordig wordt het kant en klaar verkocht in (bruine) brokjes en is het feitelijk hetzelfde als wat in de VS crack heet.

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

In België onderzocht Decorte (2000) de patronen van cocaïnegebruik bij respondenten uit het Antwerpse nachtleven. De resultaten strookten wonderwel met de bevindingen uit veldstudies onder een vergelijkbare groep in Amsterdam (Cohen, 1989) en illustreren dat cocaïne bij recreatieve gebruikers niet zo'n heel belangrijk deel van hun leven uitmaakt. Het alledaagse leven van de gebruikers wordt veel minder door het middel gedomineerd en hun sociale netwerken worden veel minder exclusief door het druggebruik bepaald dan in de populatie verslaafden (zie bijvoorbeeld Boekhout van Solinge, 2001; Coumans, 2006). Decorte concludeert dat de gevolgen van cocaïnegebruik van veel meer afhangen dan alleen de farmacologische eigenschappen van het product. Informele controlemechanismen (sociale rituelen en sancties), die vooral via peers (leeftijdsgenoten, medegebruikers, gelijkgezinden) worden doorgegeven, zorgen ervoor dat heel wat gebruikers hun gebruik onder controle kunnen houden. Een follow-up studie na zes jaar toonde aan dat de spontane processen van zelfregulering nog steeds actief waren en nog voortdurend verder werden ontwikkeld en verfijnd (Decorte & Slock, 2004). Voor velen viel cocaïnegebruik echter inmiddels niet meer te rijmen met allerlei verantwoordelijkheden en nieuwe rollen in het leven: ze waren getrouwd, hadden kinderen en een baan, en gaven aan daarom hun gebruik te hebben geminderd of zelfs helemaal stopgezet; meer dan de helft van de follow-up sample had het laatste jaar geen cocaïne meer gebruikt. Ook hierbij zijn er grote overeenkomsten met Amsterdam (Cohen & Sas, 1995)

De aanbodzijde van de cocaïnemarkt wordt vaak getypeerd in termen van misdaadondernemingen en kartels. De structuur van cocaïneproductie, -distributie en -handel wordt hierbij op een statische manier gedefinieerd (groepen met een piramidale en hiërarchische structuur, vaste arbeidsverdeling, interne sanctiesystemen, enzovoort). Korf en Verbraeck (1993) lieten voor het middenniveau zien dat de cocaïnehandel veel dynamischer is en vooral fungeert dankzij flexibele netwerken. Ook de studie van Zaitch (2001) naar Colombianen die in Nederland bij de cocaïnehandel betrokken zijn, noopt tot een grondige nuancering van het klassieke beeld van de almachtige en sturende rol van Colombiaanse kartels. De cocaïneondernemingen zijn betrekkelijk klein, wisselen snel van vorm, werken sterk decentraal, er is geen stabiele bestuurlijke of administratieve 'top' en het zijn zelden familiebedrijven. Ook de arbeidsverhoudingen zijn in hoge mate flexibel. Op groothandelniveau hebben inmiddels verschillende onderzoeken inzicht gegeven in de dynamiek en het netwerkarakter van criminele samenwerkingsverbanden (Fijnaut e.a., 1996; Kleemans e.a., 1998; 2002).

De laatste jaren wordt het beeld van de cocaïnehandel in Nederland gedomineerd door de 'bolletjesslikkers'. Uit een analyse van de aanhoudingen op Schiphol tussen januari en augustus 2002 concludeerden Maalsté e.a. (2002) dat in slechts een op de drie gevallen sprake was smokkel van cocaïne verstoppt in het lichaam. Veel vaker zat de smokkelwaar in de bagage of op het lichaam. Grüter en Van de Mheen (2005) stellen dat de grootschalige cocaïnetransporten naar Nederland zelden hun weg vinden naar de Nederlandse lokale markt, die volgens hen bijna louter wordt voorzien door de kleinschalige (althans per smokkelaar) cocaïne-invoer via de luchthaven Schiphol. Hun onderzoek betreft overigens vooral kleine handela-

ren die in meerderheid zelf stevig cocaïne gebruiken, al dan niet gecombineerd met heroïne, en vooral op de markt van verslaafden gericht zijn. Een open vraag is welke rol deze kleine smokkelaars spelen in de toelevering naar de markt van recreatieve gebruikers.

Cocaïne komt in dit themanummer niet apart, maar binnen een aantal artikelen aan de orde: als concurrent van XTC bij gebruikers van partydrugs (**Neve en Van Ooyen**), als middel dat een steeds belangrijker rol gekregen heeft in de heroïnescene (**De Vries**) en in het strafrechtelijk beleid (**Blom**). Maar er blijven nog veel vragen over. Hoe belangrijk de Schipholroute is voor de totale invoer van cocaïne in Nederland, hoe deze zich verhoudt tot de smokkel over zee (bijvoorbeeld via de haven van Rotterdam), de consequenties van de geïntensiveerde '100 procent controles' op Schiphol voor de structuur en omvang van de Nederlandse cocaïnehandel, het zijn stuk voor stuk vragen waarop voorlopig het antwoord ontbreekt. Intrigerend is wel dat de prijs op consumentenniveau (40-50 euro per gram) de laatste jaren niet is gestegen en zelfs is gehalveerd vergeleken met de ruim 200 gulden, begin jaren negentig (Korf e.a., 1994), terwijl de vraag eerder toegenomen is (Nabben e.a., 2005b; NDM, 2006).

Drugshandel en opsporingsmethoden

Door de grote aandacht voor gebruikers is er lange tijd nauwelijks oog geweest voor de winstgevendheid van productie en handel. In de jaren zeventig en tachtig veranderde de wereld van de zware misdaad geleidelijk van karakter door de groei van de drugshandel. Autochtone Nederlandse en Surinaamse daders behaalden grote winsten met de transnationale handel in cannabis en cocaïne, en investeerden hun winsten in onroerend goed en kleine bedrijven (Fijnaut e.a., 1996). Eind jaren tachtig, begin jaren negentig resulteerde dit in een groei van het aantal grote opsporingsonderzoeken naar (transnationale) drugshandel.

De volle omvang van het probleem van de drugshandel en de bestrijding daarvan werd in Nederland pas duidelijk ten tijde van de IRT-affaire. Naar aanleiding van de commotie rondom de opheffing in 1993 van het Interregionaal Rechercheteam (IRT) Noord-Holland/Utrecht werd een Parlementaire Enquêtecommissie ingesteld onder voorzitterschap van Maarten van Traa (PEO, 1996). Deze Commissie-Van Traa deed onderzoek naar de aanleiding voor de opheffing van het IRT, de omstrede Delta-methode, maar ook veel breder naar de inzet van (bijzondere) opsporingsmethoden zoals infiltratie, pseudokoop, gebruik van informanten, aftappen van telecommunicatie, observatie (camera's, observatieteams) enzovoort. Daarnaast kreeg een onafhankelijke groep criminologen, de professoren Fijnaut, Bovenkerk, Bruinsma en Van de Bunt, de opdracht om een diepgravende analyse te maken van de aard, ernst en omvang van de georganiseerde criminaliteit in Nederland (Fijnaut e.a., 1996).

In haar eindrapport concludeerde de Commissie-Van Traa dat het IRT Noord-Holland/Utrecht onder regie van politie en justitie grote partijen drugs had doorgelaten, teneinde een informant – die de winsten van zijn handel mocht behouden – te laten 'doorgroeien' tot in de top van een criminele organisatie. Deze methode werd beschouwd als een groot gevaar voor de integriteit van de rechtshandhaving,

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

omdat aan het eind van de rit niet duidelijk was of politie en justitie de informanten 'runden' of andersom.

De commissie sprak van een drievoudige crisis in de opsporing: ontbrekende normen voor het gebruik van opsporingsmethoden, een organisatiecrisis (veel betrokken organisaties, onduidelijke verdeling van verantwoordelijkheden, gebrekkige coördinatie) en een gezagscrisis (gezag en sturing van het Openbaar Ministerie bij de opsporing). Naar aanleiding van deze conclusies zijn velerlei maatregelen getroffen (zie o.a. Tijdelijke commissie evaluatie opsporingsmethoden, 1999). Vergeleken met de jaren negentig is vooral infiltratie, in het bijzonder het gebruik van (criminele) burgers in de opsporing, verregaand beperkt en gereguleerd (Beijer e.a., 2004; Kleemans, in press).

Nederland is overigens volstrekt niet uniek in het 'ontdekken' van het probleem van georganiseerde criminaliteit en de integriteitsrisico's die kleven aan bepaalde, veelal uit de VS overgewaaide bestrijdingsmethoden. Fijnaut en Paoli (2004) tonen aan dat ook in veel andere Europese landen dit onderwerp in de jaren negentig een prominente plaats heeft gekregen op de politieke agenda, alleen in Italië was het al veel eerder onderwerp van publieke discussie. Ook schandalen rond de bestrijding van georganiseerde criminaliteit zijn niet uniek voor Nederland. Zo werden in België in 1982 commandant Léon Francois en enkele andere leden van het Nationaal Bureau voor Drugs (NBD) van de toenmalige Rijkswacht veroordeeld voor wanpraktijken, waaronder niet-reglementaire leveringen van honderden kilo's hasj en het met bedrieglijke opzet vervalsen of vernietigen van nota's en documenten (Fijnaut, 1983; Raes, 1983). Tevens kwam begin jaren negentig Francois Reyniers, het toenmalige hoofd van de Gerechtelijke Politie in Brussel, in opspraak. Ook hierbij was sprake van ongeoorloofde opsporingsmethoden (Decorte & Van Laethem, 1997).

Het rapport van de onderzoeksgroep-Fijnaut zette midden jaren negentig de omvang en de rol van Nederland bij de (internationale) drugshandel voluit op de kaart. Hoewel ook werd geconcludeerd dat autochtone groepen volop actief waren in de internationale cannabishandel en de productie van synthetische drugs (Fijnaut e.a., 1996), ontstond vooral veel commotie over de grote betrokkenheid van bepaalde etnische minderheidsgroepen bij de drugshandel.

Deze conclusie is in vervolgonderzoek in een breder perspectief geplaatst (Kleemans e.a., 1998; 2002). In de eerste plaats is gewezen op de rol van sociale relaties en sociale gelegenheidsstructuren. Het is een historisch toeval dat veel immigranten afkomstig zijn uit Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen, landen die zich hebben ontwikkeld tot belangrijke bron- en doorvoerlanden van drugs voor de Europese markt. De sociale bindingen, die door migratie tussen Nederland en de moederlanden zijn ontstaan, bieden een vruchtbare voedingsbodem voor internationale drugshandel. Deze sociale gelegenheidsstructuren zijn zowel voor allochtone als voor autochtone daders van belang.

In de tweede plaats is duidelijk geworden dat georganiseerde misdaad niet volledig langs etnische scheidslijnen moet worden ingedeeld. Niet etniciteit vormt de basis van criminele samenwerkingsverbanden, maar de sociale relaties tussen personen. Sociale relaties worden wel beïnvloed door etniciteit, maar beperken zich niet tot

de eigen etnische groep, zeker niet als daders al langere tijd in een bepaald land woonachtig zijn. Ook het feit dat internationale drugshandel gebaat is bij contacten in andere landen en in andere etnische groepen draagt bij aan interetnische samenwerking en 'etnische integratie' in de georganiseerde criminaliteit.

Naast de sociale is ook de fysieke gelegenheidsstructuur van belang voor internationale drugshandel. Grote havens (Rotterdam, Antwerpen) en een grote luchthaven zoals Schiphol, alsmede de bijbehorende infrastructuur ten behoeve van de doorvoer van goederen, zijn van groot belang voor de internationale drugshandel. Deze ontleent zijn winstgevendheid immers vooral aan het transitkarakter. Zo is de groothandelsprijs van cocaïne in Nederland het tienvoudige van die in Colombia (Zaith, 2002). Ook het exporteren van cocaïne vanuit Nederland naar andere Europese landen kan door substantiële prijsverschillen nog zeer lucratief zijn (Farrell e.a., 1996; Farrell, 1998). Hetzelfde geldt voor het exporteren van synthetische drugs naar andere Europese landen, de Verenigde Staten, Australië, Nieuw Zeeland en Japan (Van de Bunt e.a., 2003; KLPD, 2005).

Terugblikkend naar twintig jaar geleden en met de wijsheid achteraf kan men constateren dat de winstgevendheid van de (internationale) drugshandel een aspect van het drugsprobleem is dat door velen volstrekt is onderschat. Dat geldt voor het commercieel uitbaten van cannabis door de onverwachte opkomst van commerciële coffeeshops, de transnationale cannabishandel en de grootschalige binnenlandse teelt van cannabis (**Decorte en Boekhout van Solinge**), maar ook voor de internationale heroïnesmokkel (**De Vries**) en de productie en export van synthetische drugs (**Neve en Van Ooyen-Houben**).

Het strafrechtelijk systeem

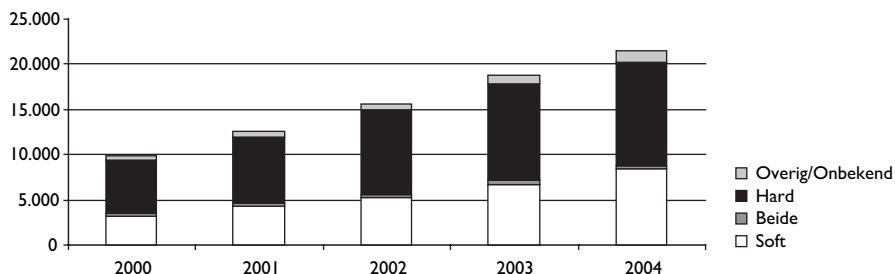
Het aantal gedetineerden in *Nederland* is de afgelopen decennia drastisch toegenomen tot zo'n 17.000 gemiddeld per dag, vijf keer zoveel als in 1975. Momenteel zijn er meer gedetineerden voor opiumwetdelicten dan indertijd voor alle delicten tezamen.

Drugsdelicten drukken een steeds zwaarder stempel op alle fasen van het strafrechtelijk proces. Tussen 2000 en 2004 is het aantal verdachten van opiumwetdelicten verdubbeld (voor Politie en Koninklijke Marechaussee tezamen van ca. 11.000 naar 21.500; zie figuur 1). Met bijna 9.000 waren er in 2004 ruim 2,5 keer zo veel softdrugverdachten als in 2000. Die toename komt vooral voor rekening van hennep telers. Het aantal harddrugverdachten verdubbelde naar ruim 11.000 in 2004, met name door arrestatie van 'bolletjesslikkers' (**Blom**).² In beide gevallen gaat het overwegend, ruim 80 procent, om mannelijke verdachten. Hoewel een klein deel van de verdachten al tientallen keren is gearresteerd, is bijna de helft first offender. Slechts 3 procent is minderjarig, de meeste verdachten zijn tussen de 18 en 44 jaar (NDM, 2006).

Aan het eind van de strafrechtsketen wordt ongeveer één op de vijf opiumwetverdachten veroordeeld tot een vrijheidsstraf; in 2004 bijna 4.700 personen (NDM, 2006). De kans op een vrijheidsstraf is bij drugsdelicten aanmerkelijk groter dan in het algemeen. In 2004 werd 6 procent van de verdachten aangehouden in

2 Blom komt tot vergelijkbare conclusies op basis van andere gegevens en andere teleenheden.

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

Figuur 1: Verdachten opiumwettdelicten in Nederland (2000-2004)

verband met overtreding van de Opiumwet, terwijl 13 procent van de vrijheidsstraffen en zelfs 24 procent van de detentiejaren betrekking had op die wet. De straffen zijn dan ook langer (gemiddeld 12 maanden).

Daarbij is er wel een fors verschil tussen soft- en harddrugs. Bij de politie, afdoeningen door het OM en de rechter in eerste aanleg gaat het bij ongeveer twee derde van de opiumwetzaken om harddrugs (soms samen met softdrugs), maar bij de vrijheidsstraffen is dit ruim 90 procent. Van de softdrugszaken in 2004 bij het OM eindigde 5 procent in een vrijheidsstraf, tegenover 31 procent van de harddrugszaken. Hierbij moet nog verdisconteerd worden dat in 2004 relatief veel, 11 procent, harddrugszaken werden afgedaan met een beleidssepot, drie tot vier keer zo vaak als in voorgaande jaren, als gevolg van het heenzenden van 'bolletjesslikkers'.

Bij elkaar genomen is tegenwoordig ongeveer een kwart van de bevolking in Nederlandse penitentiaire inrichtingen gedetineerd vanwege drugsdelicten. Daar is bijvoorbeeld de omvangrijke 'verwervingscriminaliteit' om aan geld voor drugs te komen nog niet in meegerekend.

Voor België bestaan niet zulke systematische en gedetailleerde gegevens. Bij vergelijking met de Nederlandse cijfers dient men te bedenken dat er in Nederland ruim anderhalf keer zoveel mensen wonen (16.3 versus 10.3 miljoen). In België daalde de afgelopen jaren volgens de Geïntegreerde Interpolitiële Criminaliteitsstatistiek / Politiële Criminaliteitstatistiek het aantal geregistreerde drugs-misdrijven waarvoor een proces-verbaal werd opgesteld. Dat leek vooral toe te schrijven aan een forse daling in het aantal processen-verbaal voor gebruik.

Een secundaire analyse door de Cel Drugs van de Federale Politie geeft echter een geheel ander beeld, als we de aantallen geverbaliseerde individuele personen bekijken. In 2002 waren er ruim 17.000 verdachten van cannabisdelicten, in 2004 was dit met een derde gestegen, naar ruim 23.000. Voor misdrijven met betrekking tot cocaïne en heroïne was de stijging bijna 80 procent, van nog geen 4.000 naar bijna 7.000. Er is dus een duidelijke overeenkomst met Nederland, waar zowel bij soft- als harddrugs het aantal verdachten ook is toegenomen. Maar het aandeel softdrugsverdachten is veel groter in België, ruwweg twee derde versus een derde in Nederland. Ook het totale aantal verdachten van drugsdelicten is er groter, zowel relatief, ruim twee keer zoveel, als absoluut. Gemeenschappelijk is wel weer dat ook in België de overgrote meerderheid van de drugsverdachten

mannelijk is (91 procent bij cannabis, en 86 procent bij cocaïne en heroïne). Over de verdere gang door de strafrechtsketen in België is weinig cijfermateriaal voorhanden. Volgens cijfers van de Dienst Strafrechtelijk Beleid (www.dsb-spc.be) werden zowel in 2000 als in 2003 circa 4.000 personen veroordeeld voor misdrijven in verband met verdovende middelen.

De rol van beleid

Was in 1984 in Nederland legalisering misschien een reëel toekomstperspectief, nu lijkt het beleid in toenemende mate repressief en lijken de marges voor een internationaal afwijkend drugsbeleid steeds kleiner te worden (**Blom**). Of is het toch zo dat het Nederlandse drugsbeleid op hoofdlijnen niet is veranderd (**Van der Stel**)? Los hiervan is er de belangrijke vraag naar de effecten van het drugsbeleid op de drugsmarkt. Het eerder geschetste internationale proces van normalisering van cannabisgebruik lijkt te wijzen op relatief autonome sociale processen. In verschillende artikelen in dit themanummer worden vraagtekens gezet bij de feitelijke invloed van beleid op de illegale drugsmarkt. **Decorte en Boekhout van Solinge** concluderen dat in België, ondanks grote verschillen in beleid en discours met Nederland, cannabisgebruik eveneens is genormaliseerd. Maar tegelijkertijd stellen zij dat de verschuiving van (geïmporteerde) hasj naar (in eigen land gekweekte) marihuana wellicht mede het resultaat is van de bestrijding van de grootschalige hasjsmokkel. Of is hier ook sprake van tamelijk autonome processen, die zich eveneens in andere landen voordoen? **Neve en Van Ooyen** bespreken verschillende mogelijke resultaten van het XTC-beleid, maar vragen zich wel af of de recente daling in XTC-gebruik wel echt samenhangt met het gevoerde beleid. Er is dus nog maar weinig met zekerheid bekend over de relatie tussen beleid en beoogde of niet-beoogde effecten op gebruik en handel. **Blom** schetst de evolutie naar repressievere strategieën vanuit het streven naar harmonisering binnen de EU. Misschien draagt dat bij tot het verminderen van de internationale productie en handel, maar ook tot het stimuleren van de handel en productie in lokaal produceerbare roesmiddelen. Voorlopig zijn dat vooral cannabis en XTC, maar wie weet wat ons nog te wachten staat? Gaan drugshandelaren, om de risico's van internationale transporten te reduceren, zich meer richten op wat lokaal te realiseren is? Ook de bestrijding van drugstoerisme en de wens van de diverse staten om geen of zo weinig mogelijk (over)last te ondervinden van het beleid in de buurstaten zou lokale drugseconomieën verder kunnen stimuleren. Om beoogde en niet-beoogde beleidseffecten beter te kunnen beoordelen, zouden we dus eigenlijk meer moeten weten over de effecten van specifieke beleidsmaatregelen op het gedrag van drugsgebruikers en/of drugshandelaren. Alle ontwikkelingen ten spijt valt op dat elk drugsbeleid blijft worstelen met inconsistenties en dubbelzinnigheden. In Nederland de voordeur/achterdeur-discussie, in België de eigen versie van gedogen. Daarnaast is er zowel in Nederland als in België de aanhoudende frictie tussen enerzijds een volksgezondheidsprobleem op het niveau van gebruikers en anderzijds allerlei strafrechtelijke interventies, ook naar gebruikers toe (zie bijvoorbeeld ook: Joldersma, 1993).

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

Drugsbeleid is sterk gevoelig voor kortetermijntrends. Dit vertaalt zich vaak in praktijkgericht onderzoek, dat vooral beleidsondersteunend of -evaluatief van aard is en veel minder fundamenteel, kennisgericht en op langere termijn. Uit bijna alle artikelen in dit themanummer blijkt dat de gevoerde discoursen (wetenschappelijk, politiek, maatschappelijk) nog steeds grotendeels gevoed worden door data en inzichten die zijn gebaseerd op indirecte indicatoren en de meest zichtbare groepen. Dat betreft wat de politie ontdekt of waar zij haar aandacht op richt en diegenen die de hulpverlening bereikt of die in de armen van de hulpverlening worden gedreven.

Theorie en onderzoek

Wat weten we nu eigenlijk en op welke thema's zou toekomstig onderzoek zich moeten richten? Het onderzoeksveld overziend, valt op dat veel drugsonderzoek sterk is gericht op het gebruik van drugs en veel minder op de fasen die aan dit gebruik voorafgaan: productie, import/export en distributie. Ook valt op dat onderzoek naar middelengebruik erg 'farmacocentrisch' wordt ingekleurd.

Vraagstellingen rond middelengebruik en de uitwerking van middelen op lichaam en geest zijn natuurlijk relevant, maar waarom wordt er niet meer aandacht besteed aan de levensstijl van gebruikers en de rol die bepaalde drugs daarin spelen? Waarom wordt er niet meer onderzoek uitgevoerd, en gefinancierd, zoals dat van Grapendaal e.a. (1991) naar het dagelijks leven van drugsgebruikers? Dergelijk fundamenteel empirisch onderzoek bood destijds belangrijke nieuwe inzichten in de discussie over heroïneverslaving, waarin het verband tussen harddruggebruik en (verwervings)criminaliteit een belangrijke rol speelde. Zo blijken harddruggebruik en criminaliteit op een veel complexere manier samen te hangen dan de hypothese, dat harddruggebruik onvermijdelijk zou leiden tot verwervingscriminaliteit, doet veronderstellen. Ook blijken verslaafden aan harddrugs hun gebruik in belangrijke mate aan te passen aan de beschikbaarheid van financiële middelen en harddrugs (in plaats van andersom): men zet de tering naar de nering. Ten slotte zijn ook andere inkomstenbronnen dan verwervingscriminaliteit van belang om harddruggebruik te financieren, zoals een uitkering, dealen en bemiddelen op de drugsmarkt en prostitutie (zie ook Korf, 1990).

Fundamenteel empirisch onderzoek leverde zo dus een belangrijke bijdrage aan de discussie over het drugsbeleid, ondanks het feit dat destijds de meningen over het te voeren beleid ver uiteenliepen, van 'gedwongen afkicken' tot vrije verstrekking van heroïne. Ook tegenwoordig lopen de meningen over het te voeren drugsbeleid nog steeds ver uiteen. Discussies daarover zijn sterk ideologisch geladen, maar we ontberen vaak informatie over de meest basale vragen over het fenomeen waarop het beleid zich richt en de processen die zich in de maatschappelijke werkelijkheid afspelen.

Het veelbesproken Nederlandse coffeeshopbeleid kan hierbij als voorbeeld dienen. Enerzijds wordt het aantal coffeeshops jaarlijks geteld, wordt twee keer per jaar het THC-gehalte van cannabisproducten gemeten en worden er zelfs schattingen gemaakt van het aantal 'niet gedoogde verkooppunten'. Maar wat weten we eigenlijk van de rol die cannabis en andere middelen spelen in het leven van middelbare

scholieren? Welke rol speelt middelengebruik in het leven van risicogroepen? Hoe ziet de levensloop eruit van niet-gebruikers, incidentele gebruikers en regelmatige gebruikers, en welke rol speelt middelengebruik daarbij? Hoe bevoorraden coffeeshops zich? En hoe georganiseerd en grootschalig is de binnenlandse cannabissteelt? Hoewel er over al deze vragen wel het een en ander bekend is, lijkt er toch sprake van een zekere onbalans in de kennisopbouw.

Dat geldt ook voor vragen omtrent productie, import/export en distributie. Welke processen en factoren spelen een rol op illegale markten? Zo weten we dat Nederland en België een prominente rol spelen bij de productie van synthetische drugs. Maar wat weten we eigenlijk van de opkomst en ontwikkeling van deze productie en de factoren die daarbij een rol spelen? Hoe zitten (trans)nationale criminele samenwerkingsverbanden in elkaar? Welke factoren spelen een rol in de internationale XTC-handel? Hoe reageren daders op overheidsmaatregelen in het algemeen, en op opsporing en vervolging in het bijzonder?

Bij dergelijk onderzoek naar productie, import/export en distributie van drugs lijkt de nationale context steeds minder van belang. Bij de import van cocaïne in Europa draait het vooral om grote havens in onder meer Spanje, Nederland (Rotterdam) en België (Antwerpen); de nationale grenzen binnen de EU, bijvoorbeeld tussen Nederland en België, vallen daarbij in het niet. Wel van belang is bijvoorbeeld de fysieke barrière die de Noordzee vormt voor de doorvoer van verschillende soorten drugs naar het Verenigd Koninkrijk. Ook bij de productie van synthetische drugs in Nederland en België is het maar de vraag hoe belangrijk nationale grenzen zijn. Is het wel zo aannemelijk om verschijnselen meteen in de context van 'verschuiving' te gaan duiden, zonder ons af te vragen wat we eigenlijk weten over grensoverschrijdende contacten uit de tijd waarin ook in Nederland daders nog weinig te duchten hadden van de opsporing?

Nieuwe inzichten kunnen niet alleen ontstaan door andere vraagstellingen, maar ook door meer gebruik te maken van andere onderzoeksmethoden en databronnen. Er is immers meer onder de zon dan medisch-klinisch onderzoek, surveys onder middelbare scholieren en het analyseren van registratiegegevens. Zo heeft het etnografisch onderzoek van Coumans (2006) belangrijke inzichten opgeleverd over de verharding van het drugsbestaan en voortgaande en versterkte marginalisering door crack. Etnografische methoden kunnen echter niet alleen worden toegepast op moeilijk, maar ook op gemakkelijk bereikbare groepen, zoals middelbare scholieren. Hoe komen jongeren bijvoorbeeld aan cannabis zonder coffeeshop? Etnografisch onderzoek levert bijvoorbeeld verrassende inzichten op over beleidsmaatregelen, zoals het verhogen van de leeftijdsgrens bij coffeeshops (Korf e.a., 2005).

Naast herwaardering van gedegen 'klassiek' etnografisch onderzoek naar de dynamiek van de drugshandel zou er meer aandacht moeten zijn voor de rijke databronnen van de grote, in zekere zin ook 'etnografische' researcheteams die grootschalige opsporingsonderzoeken uitvoeren naar vormen van georganiseerde criminaliteit. Dergelijke onderzoeken leveren een zeer gedetailleerd beeld op van de dagelijkse handel en wandel van daders en hun sociale omgeving: letterlijk uitgewerkte verslagen van afgeluisterde telefoongesprekken, conversaties in auto's,

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

cafés en woningen, waarnemingen door observatieteams en videocamera's, onderschepte brieven en e-mails, gesprekken met getuigen, verhoren van verdachten, enzovoort. Deze authentieke en rijke databronnen hebben ongetwijfeld ook hun beperkingen, maar geldt dit niet voor elke onderzoeksmethode?

Onderzoek naar drugsgebruik en drugshandel is in zekere zin een onderzoeks-terrein, waar de kudde zeer selectief grazen. Met dit themanummer hopen wij een aanzet te geven tot het betreden van nieuwe domeinen.

Literatuur

- Abraham, M.D., Kaal, H.L. & Cohen, P.D.A. (2002). *Licit and illicit drug use in the Netherlands, 2001*. Amsterdam: Cedro/Mets & Schilt.
- Beijer, A., Bokhorst, R.J., Boone, M., Brants, C.H. & Lindeman, J.M.W. (2004). *De Wet bijzondere opsporingsbevoegdheden – eindexamen*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Bieleman, B., Goeree, P. & Naayer, H. (2005). *Coffeeshops in Nederland 2004*. Groningen: IntraVal.
- Boekhout van Solinge, T. (2001). *Op de pof. Cocainegebruik en gezondheid op straat*. Amsterdam: Rozenberg/Mainline.
- Brussel, G.H.A. van & Buster, M.C.A. (2005). *OGGZ monitor Amsterdam 2002-2004*. Amsterdam: GGD.
- Bunt, H.G. van de (2006). Hoe stevig zijn de fundamenten van het cannabisbeleid? *Justitiële verkenningen*, 32(1), 10-23.
- Bunt, H. van de, Kunst, D. & Siegel, D. (2003). *XTC over de grens: Een studie naar XTC-koeriers en kleine smokkelaars*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Cohen, P., Janssen, O.J.A., Bunt, H. van de & Leuw, E. (red.) (1984). Heroïne, criminaliteit en sociale reacties, *Tijdschrift voor Criminologie*, 26(2).
- Cohen, P. (1989). *Cocaine use in Amsterdam in non-deviant subcultures*. Amsterdam: UvA, Instituut voor Sociale Geografie.
- Cohen, P. & Sas, A. (1995). *Cocaine use in Amsterdam II*. Amsterdam: UvA, Instituut voor Sociale Geografie.
- Coumans, A.M. (2006). *Survival on the fringes of society. Marginalisation of and hardening among chronic heroin users* (diss. Universiteit Maastricht).
- Decorte, T. (2000). *The taming of cocaine*. Brussel: VUB Press.
- Decorte, T. & Sloock, S. (2004). *The taming of cocaine II*. Brussel: VUB Press.
- Decorte, T. & Van Laethem, W. (1997). *Grijze politie. Verklaringen voor problematische publiek-private interacties in de zaak-Reyniers*. Brussel: Uitgeverij Politeia.
- Dorn, N., Levi, M. & King, L. (2005). *Literature Review on Upper Level Drug Trafficking*. London: Home Office (Home Office Online Report 22/05).
- Duff, C. (2003). Drugs and youth cultures: is Australia experiencing the 'normalization' of adolescent drug use? *Journal of Youth Studies*, 6(4), 433-446.
- EMCDDA (2004). *The state of the drugs problem in the European Union and Norway. Annual Report 2004*. Lisbon: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction.
- Farrell, G. (1998). Routine Activities and Drug Trafficking: The Case of the Netherlands, *International Journal of Drug Policy* 9(1), 21-32.
- Farrell, G., Mansur K. & Tullis, M. (1996). Cocaine and heroin in Europe 1983-93: A cross-national comparison of trafficking and prices, *The British Journal of Criminology* 36(2), 255-281.
- Fijnaut, C. (1983). *De zaak Francois. Beschouwingen naar aanleiding van het vonnis*. Antwerpen: Kluwer.

- Fijnaut, C., Bovenkerk, F., Bruinsma, G. & Bunt, H. van de (1996). *Inzake opsporing: Enquête opsporingsmethoden, Bijlage VII: Eindrapport onderzoeksgroep Fijnaut*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Fijnaut, C. & Paoli, L. (2004). *Organised Crime in Europe: Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond*. Dordrecht: Springer.
- Gisle, L., Buziarsist, J., Van der Heyden, J. e.a. (2002). *Gezondheidsenquête door middel van Interview (HIS), België, 2001*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.
- Grapendaal, M., Leuw, E. & Nelen, J.M. (1991). *De economie van het drugsbestaan. Criminaliteit als expressie van levensstijl en loopbaan*. Arnhem: Gouda Quint.
- Grüter, P. & Mheen, D. van de (2005). *Cocainehandel in Nederland*. Rotterdam: IVO.
- Huisman, S. (2005). *Criminaliteitsbeeldanalyse Synthetische drugs 2002-2004*. Driebergen: KLPD.
- Joldersma, F. (1993). *De levensloop van problemen en beleid rond alcohol en drugs* (diss. Enschede: Faculteit Bestuurskunde, Universiteit Twente).
- Kleemans, E.R. (in press). Organized crime, transit crime and racketeering. In: M. Tonry & C.J. Bijleveld (eds.). *Crime and Justice in the Netherlands. Crime and Justice. A Review of Research. Volume 35*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kleemans, E.R., Berg, E.A.I.M. van den & Bunt, H.G. van de (1998). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: Rapportage op basis van de WODC-monitor*. Den Haag: WODC.
- Kleemans, E.R., Brienen, M.E.I. & Bunt, H.G. van de (2002). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: Tweede rapportage op basis van de WODC-monitor*. Den Haag: WODC.
- Korf, D.J. (1987). *Heroïne-toerisme II*. Amsterdam: UvA, Instituut voor Sociale Geografie.
- Korf, D.J. (1990). Jatten alle junkies? Criminaliteit en drugsgebruik in Nederland, *Tijdschrift voor Criminologie*, 32(2), 105-123.
- Korf, D.J. (1995). *Dutch treat. Formal control and illicit drug use in the Netherlands*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Korf, D.J. (2006). De normalisering van cannabisgebruik. *Justitiële verkenningen*, 32(1), 61-71.
- Korf, D.J., Biemond, R. & Jellema, R. (1994). *Prijs en kwaliteit van illegale drugs in Amsterdam*. Amsterdam: UvA, Bonger Instituut voor Criminologie.
- Korf, D.J., Nabben, T. & Benschop, A. (2004). *Antenne 2003. Trends in alcohol, tabak en drugs bij jonge Amsterdammers*. Amsterdam: Rozenberg
- Korf, D.J. & Verbraeck, H.T. (1993). *Dealers en dienders*. Amsterdam: UvA, Bonger Instituut voor Criminologie.
- Korf, D.J., Wouters, M., Nabben, T. & Ginkel, P. van (2005). *Cannabis zonder coffeeshops*. Amsterdam: Rozenberg.
- Maalsté, N., Jansen, I., van Fessem, E. & Mein, A. (2002). *De noodvoorzieningen voor drugskoeriers*. Den Haag: ES&E.
- Monshouwer, K., Dorsselaer, S. van, Gorter, A., Verdurmen, J. & Vollebergh, W. (2004). *Jeugd en riskant gedrag. Kerngegevens uit het peilstationsonderzoek 2003*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Nabben, T. & Korf, D.J. (1999). Cocaine and crack in Amsterdam: Diverging subcultures. *Journal of Drug Issues*, 29(3), 627-651.
- Nabben, T. & Korf, D.J. (2000). *Ketamine*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Nabben, T., Benschop, A. & Korf, D.J. (2005a). *Antenne 2004. Trends in alcohol, tabak en drugs bij jonge Amsterdammers*. Amsterdam: Rozenberg.
- Nabben, T., Quaak, L. & Korf, D.J. (2005b). *NL.Trendwatch 2004-2005. Gebruikersmarkt uitgaansdrugs in Nederland*. Amsterdam: Rozenberg.
- NDM (2005). *Nationale Drug Monitor. Jaarbericht 2004*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Dirk J. Korf, Edward Kleemans, Tom Decorte en Tim Boekhout van Solinge

- NDM (2006). *Nationale Drug Monitor. Jaarbericht 2005*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Parker, H., Aldridge, J. & Measham, F. (1998). *Illegal leisure the normalization of adolescent recreational drug use*. London: Routledge.
- PEO (Parlementaire Enquêtecommissie Opsporingsmethoden) (1996). *Inzake opsporing; enquête opsporingsmethoden*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Raes, F. (1983). *Rijkswachter als Don Quichot. Een B.O.B.'er op speurtocht bij het Nationaal Bureau voor Drugs*. Berchem: EPO.
- Sartor, F., Walckiers, D., Sasse, A & Bils, L. (2001). Estimate of prevalence of injecting drug use in Belgium. *Archives of Public Health*, 59, 63-75.
- Shiner, M. & Newburn, T. (1997). Definitely, maybe not: the normalisation of recreational drug use amongst young people. *Sociology*, 31(3), 1-19.
- Sleiman, S. (2004). *Belgian national report on drugs 2004*. Brussel: Scientific Institute of Public Health.
- Tijdelijke commissie evaluatie opsporingsmethoden (1999). *Opsporing in uitvoering. Rapport van de Tijdelijke commissie evaluatie opsporingsmethoden*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1998-1999, 26 269, nrs. 4-5. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Van Havere, T., De Donder, E., DeVriendt, W., Geirnaert, M., Rosiers, J. & Schrooten, J. (2004). *Partywise: een kwalitatief onderzoek naar trends in druggebruik in het uitgaansleven*. Brussel: VAD.
- Zaitch, D. (2002). *Trafficking cocaine: Colombian drug entrepreneurs in the Netherlands*. Den Haag: Kluwer Law International.